

*Sənət
toplusu*

2 · 2019

Qələbəstax

Qələbəstax

www.ayb.az

...Çörək də, su da - bəlkə də cəmi təamlardan ən ləzzətlicsidir - biz bunu uzun müddət aclıq çəkəndən sonra, dil-dodaq çörəyə, suya tamarzı qalandan sonra dərk eləyirik. Adicə qida insanı həyatın hər cürə keşməkeşlərinə sərvaxt hala gətirir, ruhumuzu tərbiyə eləyir, təsadüflərə öyrəşdirir... Belədə sonradan biz öz yaşayışımızda dəbdəbə və zənginliklə rastlaşsaq belə, öz yolumuzdan dönmək fikrinə düşmürük. Belə şeylər bizi çaşdırmır, yolumuzdan azdırmır, aludəçilikdən bilmərrə uzaq oluruq... Ömrümüz boyu neçə löyün, müxtəlif dadda təamlar yesək də, neçə cürbəcür şərbətlər içsək belə, nə vaxtsa yediyimiz çörəyin, içdiyimiz bir qurtum suyun ləzzətini verməyəcək...

Epikür

Şirvanşahlar saray kompleksinin yaranma tarixindən...

Müasir dövrdə mədəni irsin qorunma və araşdırılma məsələləri beynəlxalq mədəniyyət təşkilatlarının əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan respublikasında da mədəni irsin, o cümlədən tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması hüquqi-normativ sistem şəklindədir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi dedikdə, bəşəriyyətin mədəni irsinin saxlanılması və müdafiəsi məqsədlərini qarşıya qoyan beynəlxalq, dövlət və ictimai tədbirlərin sistemi nəzərdə tutulur. Çox dərin mahiyyət daşıyan və insan əməyinin məhsulu olan abidələr elə tarixin özüdür. Bəzən bir abidə bütöv bir əsri özündə əks etdirir və insan onu seyr etdikcə, mahiyyətinə vardığıca, həmin illərin sirlə təsirinə düşür. Azərbaycanda belə möhtəşəm tarixi abidələrdən biri də XV əsrdə İçərişəhərdəki Şirvanşahlar saray kompleksidir.

1420-1460-cı illər arasında salınmış Şirvanşahlar saray kompleksinin binaları yerin relyefinə uyğun olaraq, əsasən üç səviyyədə qruplaşdırılıb. Ərazinin ən hündür yerində olan yuxarı həyətdə saray binası (1420-ci illər) və ona bitişik divanxana (1450-ci illər). Aşağı həyətdə türbə (1435) və minarəli Şah məscidi (1442), yuxarı həyətin yaxınlığında Seyid Yəhya Cəlaləddin Bakuvinin türbəsi (1450-ci illər) və ona bitişik kiçik məscid (Keyqubad məscidi) yerləşir. Türbəli həyətin giriş baştağı - Şimal darvazası XVI əsrdə (1585) tikilib. Şirvanşahlar kompleksinin yaxınlığında hamam "Şah kəhrizi"nin qurtaracağında 500 min litr su tutan ovdanda o zamandan qalmadır.

Şirvanşahlar saray kompleksinin əvvəldən tərtib edilmiş plan üzrə tikildiyi ehtimal olunur. Bu kompleksin əhəngdarlığı binaların miqyasının məharətlə uyğunlaşdırılması, yeganə inşaat materialı kimi hamarlanmış yerli əhəngdaşının tətbiqi, bədii oymalar və memarlıq elementlərinin tələb edilən şəkildə yerləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Şirvanşahlar sarayındakı əsas binaların Memar Əli tərəfindən tikilməsi ehtimal olunur. Memar Əlinin adı 1435-ci il tarixi türbənin baştağındakı badamvari medalyonlarda həkk olunub. Şimal darvazasının baştağı üzərindəki kitabədə isə Ustad Əmirşah vəlyənkühinin adı yazılmışdır...

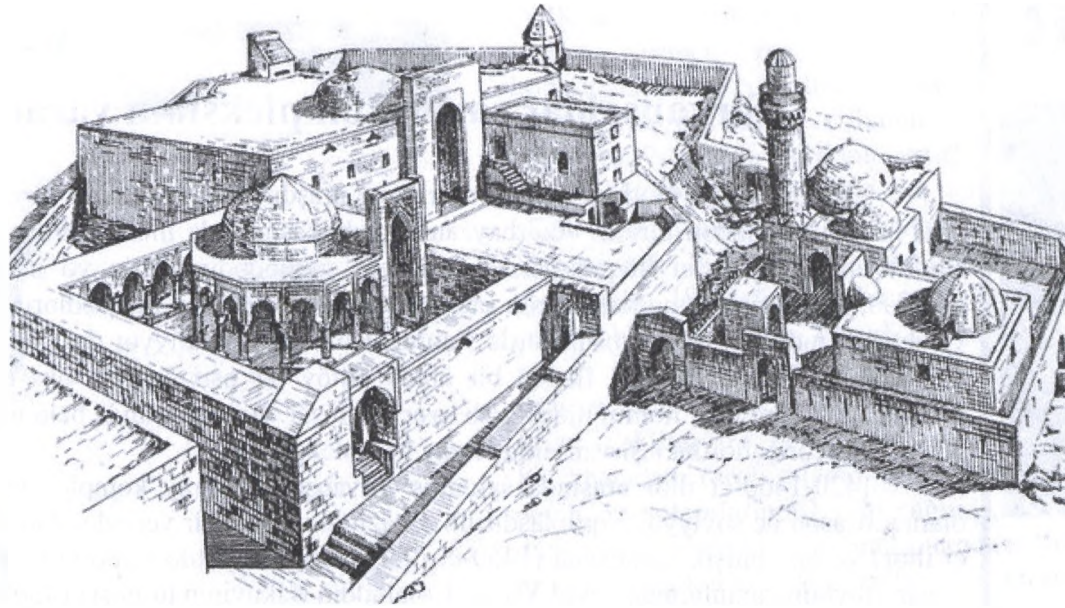
Əvvəllər yaşayış binasında 52 otaq olmuş, bunların 27-si birinci alt mərtəbədə, 25-i ikinci, üst mərtəbədə yerləşirdi. Alt mərtəbə xidmətçilər üçün geniş pəncərəli, üst mərtəbə isə şah ailəsi və onun yaxın adamları üçün nəzərdə tutulubmuş. Lakin sarayın üst mərtəbəsi sonradan özünün ilkin quruluşunu saxlaya bilməyib. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə qatıldıqdan sonra rus hərbi idarəsi artıq baxımsızlıq üzündən dağılmaqda olan saray binasından özünün məqsədləri üçün istifadə etmişdir və elə o vaxt binada sərbəst təmir işləri aparılmışdı. Artıq köhnəlib uçmuş günbəz və içəridəki arakəsmələr dağıdılmış, bir çox otaqlar birləşdirilmiş, bəzi əlavə qapılar açılmış və başqa buna bənzər işlər görülmüşdür. Binaın aşağı həyətdə baxan tərəfi girintili-çıxıntılıdır ki, bu da həmin tərəfə baxan otaqları daha yaxşı işıqlandırmaq, bəlkə də dənizi seyr etmək məqsədilə edilmişdir...

Divanxananın əsas qapısının sağ divarı üzərində irihəcmli, altıbucaqlı qönçədə qədim kufi xəttiylə altı dəfə təkrar olunan "Allahu Əkbər" və "Məhəmməd" adı, sol divardakı altıbucaqlı qönçədə isə iki dəfə təkrar olunmaqla "Allahdan başqa məbud yoxdur. Məhəmməd Allahın elçisidir. Həqiqətən, Əli Allahın vəlisidir" əhkamı həkk olunmuşdur...

Bəzi tədqiqatçılar divanxananın qeyri tikililərə nisbətən hakim mövqeyinə istinadən belə güman etmişlər ki, o - qəbullar, eləcə dövlətin məşvərət yeriymiş. Digərləri isə, onu maliyyə idarəsi və hətta xəzinə sayıblar. Oradan hətta məhkəmə işləri üçün istifadə edildiyini söyləyənlər də var və nəhayət onu xatirə tikililər cərgəsinə daxil edənlər də tapılır.

Şirvanşahlar memarlıq kompleksinin aşağı həyətidə olan Şirvanşahlar türbəsi ilə Şah məscidi, yuxarı həyət kompleksindən fərqli, kiçik bir tikinti kompleksi təsiri bağışlayır. Düzbucaqlı prizma formasında olan Şirvanşahlar türbəsinin Şərqi fasadı portal (baştağ) kompozisiya dekorativ ünsürlərlə bəzədilmişdir. Bu binanın ifadəli görkəm almasına, kompozisiya aydınlığı və memarlıq formasının ciddiliyi səbəbkardır. Türbə tikintisində işıq kölgə ləkələrinə, şaquli memarlıq hissələri ilə üfqi formalar arasındakı kontrastlıq, eləcə ustaların məharətlə yaratdığı daş üstündəki oymalar geniş imkan qazandırır.

Binanın daxili hissəsi çatma günbəzlə nəhayətlənir. Cənub və Şimal sarıda yerləşmiş xidmət otaqları tağtavanla örtülüdür. Şimal tərəfdəki otaqda dama aparıcı dolama pilləkənlər nəzərə çarpır. Daxili quruluşun əsas hissəsi salondadır. Salonun divarlarında çatmatağlı dərin taxçalar görünür. Salonun üstü itibucaq tərəsi olan günbəzlə örtülüdür.

Bu günbəz kürəvidir, yelkənlər üzərində yerləşdirilib. Günbəzin daxili səthi dilimlənib. Salonun günbatan tərəfindəki iki xudmani otaqda türbə əmlakı saxlanırmış. Salonun ciddi üslub təsiri bağışlayan görkəmində ilk baxışda nəzər çarpan cəhət - interyerlə qamətli günbəzin düzgün nisbətidir. Həmin günbəz vaxtilə firuzəyi kaşı lövhələrlə örtülmüşdür.

Türbənin baştağı Azərbaycanda rast gəlinən portallardan ən yaraşığıdır. Bu baştağın dilimli

tavanı yuxarıdan çatma yarımğünbəzlə nəhayətlənir, aşağıdansa stalaktitlərlə bəzədilib. Yarımğünbəz 4 cərgə stalaktit kəmərinə bərkidilib.

Baştağda çatmatağın üstündə nəbati üslubu naxışlar, sol və sağ medalyonda isə güzgü əksliyi ilə təkrar olunan "memar Əli" sözləri həkk olunub, portalın yuxarı hissəsində nəsx xətti ilə iki sırada Qur'an ayələri qabarıq formada oyulmuşdur. Baştağı soldan ayıran çatmatağlı giriş qapısının üstündəki qoşa sətirli daş kitabə-abidənin tikilmə tarixindən xəbər verir...

Şirvanşahlar saray kompleksinin Şimal-Qərb hissəsində, divarla dövrələnmiş dördkünc həyətdə Divanxana yerləşir. Həyətin ortasında 1,5 metr hündürlüyündə olan bünövrənin üstündə divanxananın səkkizgüşəli mərkəzi pavilyonu ucaldılıb. Bu pavilyonun mərkəzi salonu beş tərəfdən açıq eyvana baxır. Divanxanadakı xüsusi formalı sütunlar və çatmatağlar abidənin qüvvət və müdriklik ifadə edən memarlıq obrazını təcəssüm etdirir...

Abidənin damı ikiqat örtülüdür, zahiri görünüşü dilimli memarlıq formasındadır. Divanxana həyətinə divarlar boyu sütunlar üzərindəki çatmatağların yaratdığı uzun, düzbucaqlı eyvan binanı da, pavilyonu da üç tərəfdən əhatələyir. Həyətin günbatana sarı giriş-çıkış yolu küçə tərəfdən dərin baştağla tanınır. Abidənin ikinci baştağı pavilyonun çatmatağı eyvanına qərb tərəfdən bitişərək, darısqal bir yerdə, pavilyona əzəmət və ucalıq gətirir. Bu portalın çatmatağ taxçası dilimli yarımgümbəzlə nəhayətlənir. Bu yarımgümbəz, zəngin stalaktitlər quruluşuna söykənmiş olur. Giriş yolunun üstü oyma naxışlarla, qabarıq nəbati ornamentlərlə bəzədilmişdir. Güman ki, vaxtilə giriş yolunun üstündə, abidənin tarixinə dair yazılar olub, nə vaxtsa silinmişdir.

Saray kompleksinin daha bir binası da aşağı həyətdə yerləşən Şirvanşahların ailə məqbərəsidir. Bina gümbəzli mərkəzi salondan və dörd kiçik, hücrəyəbənzər otaqlardan ibarətdir. Məqbərənin qapısı bəzəkli portal şəklindədir. Bu tikinti Azərbaycan memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri sayıla bilər. Binanın nə məqsədlə tikildiyi, qapı üstündəki kitabədən bəlli olur. Burada yazılıb ki, türbə Şirvanşah Xəlilullahın əmri ilə 839-cu ildə (miladi 1435-1436) anası və oğlu üçün inşa edilib. Türbənin salonunda aparılmış arxeoloji axtarışlar zamanı üstü daş üzlüklə örtülmüş yeddi sərdabə aşkar olunmuşdu. Müəyyən edilmişdi ki, bu sərdabələrdə Şirvanşahın ailə üzvləri anası Bikə-xanım, oğlanları Fərruh-Yamin, Şeyx Saleh, Əmir Bəhrəm və b. dəfn olunubdur.

Türbənin yanında hündür minarəli "Şah məscidi"dir. İbadət salonu çatma tağlarla örtülmüşdür. Məscidin üç küncündə ikimərtəbəli hücrələr var. Hücrələrdə işıqdan ötrü ensiz daş şəbəkəli kiçik pəncərələr açılıb, taxça və çıraq yerləri nəzərə çarpır. Məscidin şimal-şərq tərəfində yüksələn gözəl bir minarə də fardır. Minarəyə dolama pilləkənlə çıxarmışlar. Minarənin yuxarısındakı kiçik eyvandan müəzzin möminləri ibadətə çağırarmış. Eyvana "şərəfə" deyilib. Vaxtilə həmin eyvan zəngin naxışlı daş məhəccərlə əhatə olunmuşdu. Lakin illər ötdükcə daş məhəccər uçub dağılıb. XIX əsrdən dəmir məhəccərlə əvəz olunub. Şərəfənin alt hissəsində həkk edilmiş kitabədən aydın olur ki, minarə hicri 845, miladi 1441-1442-ci ildə inşa olunub. Nəhayət, aşağı həyətin şərq

hissəsində ən aşağı təbəqədə 1947 və 1958-1962-ci illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı o vaxtanan torpaq altında qalmış 26 otaqdan ibarət böyük hamamın binası üzə çıxarıldı. Hamam xeyli dərinədir. Belə ki, yerin üstünə hamamın ancaq gümbəzləri çıxırdı. Hamamın nisbətən iri otağı altıbucaqlı, qalanları isə dördküncdür. Hamama sü yaxınlıqda yerləşən çox böyük ovdandan gəlirdi. O, həm sarayı, həm də yaxın ətrafdakı yaşayış yerlərini su ilə təmin edirdi.

1932-1934-cü illərdə Şirvanşahlar sarayının təmiri və bərpası sahəsində müəyyən işlər görülmüş oldu ki, bu da abidənin uçulub dağılmasının qarşısını aldı. O vaxt abidədən Azərbaycan Tarix Muzeyinin binası kimi istifadə etmək nəzərdə tutulmuşdu. Saray kompleksinin ardıcıl şəkildə öyrənilməsi və tədqiq edilməsinə yalnız İkinci Dünya Müharibəsindən sonra başlandı. 1945-ci ildə Şirvanşahlar saray kompleksinin ayrı-ayrı abidələrinin elmi əsaslar üzrə bərpasına imkan yarandı. Bərpa işlərinə AMEA-nın həqiqi üzvü, prof.Sadiq Dadaşov rəhbərlik edirdi. Lakin 1946-cı ildə alimin vəfatı bu işi xeyli ləngitdi. Yalnız 1950-ci ildə memarlıq işləri üzrə idarədə elmi-bərpa emalatxanasının yaradılması Şirvanşahlar saray kompleksinin bərpasına təkan verdi.

Beləliklə, aydın olur ki, "Şirvanşahlar Saray ansamblı" orta əsr Azərbaycan memarlığının monumental dekorativ bir sənət nümunəsidir. 2000-ci ildə YUNESCO Dünya irsi komitəsinin 24-cü sessiyasında Bakı şəhərinin tarixi hissəsi İçərişəhər saray-komplekslə birlikdə YUNESCOnun siyahısına düşən ilk obyekt oldu. Şirvanşahlar sarayı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli, 132 nömrəli qərarı ilə dünya əhəmiyyətli memarlıq abidəsi kimi qeydiyyatına alındı və Şirvanşahlar sarayı Azərbaycan memarlığının incisi hesab edilir.

2006-cı ildə sarayın növbəti bərpası tamamlandı. 2015-ci il Avropa oyunlarının Olimpiya məşəli Şirvanşahlar Sarayına da gətirildi.

"Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi" Dövlət tarixi-memarlıq qoruyuculuq muzeyi kimi fəaliyyət göstərir və burada 42556 maddi-mədəniyyət nümunəsi vardır ki, onlardan da 22690-ı əsas fonda daxildir.